ShAHAR MADANYATINING RIVOJLANISH JARAYONLARI VA OILADA MADANIYATINING SHAKLLANISHI

ISMOILOVA MUXLISA ABDUJABBOR QIZI

Shahrisabiz davlat pedagogika inistuti

pedagogika fakulteti ta'labasi

e.mail.Ismoilovamuxlisa87@gmal.com.

Tel. +998 87 322 44 54

ABDUQAHHOROVA SABINA ALESHER QIZI

Shahrisabiz davlat pedagogika inistuti pedagogika fakulteti ta'labasi

QODIROVA UMIDA ABDUJAMIL qizi

Shahrisabiz davlat pedagogika inistuti pedagogika

fakulteti ta'labasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada urbanizatsiya jarayonlarining ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy omillari tahlil qilinadi. Shahar madaniyatining shakllanishida aholining turmush tarzi, migratsiya, infratuzilma va madaniy muhitning o'zaro ta'siri yoritiladi. Tadqiqot urbanizatsiyaning zamonaviy jamiyat taraqqiyotiga ta'siri va uning ijobiy hamda salbiy oqibatlarini o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: urbanizatsiya, shahar madaniyati, migratsiya, infratuzilma, ijtimoiy muhit.

Kirish.

Shahar madaniyatining rivojlanishi zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu ko‘plab chet el olimlari tomonidan keng o‘rganilgan bo‘lib, ularning ilmiy qarashlari shahar hayoti, urbanizatsiya va madaniy transformatsiyalarni chuqur anglashga yordam beradi.

Avvalo, shahar madaniyati tushunchasi urban muhitda shakllangan ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy munosabatlar tizimini anglatadi. Amerikalik sotsiolog Louis Wirth o‘zining “Urbanism as a Way of Life” asarida shahar hayotini o‘ziga xos ijtimoiy munosabatlar tizimi sifatida ta’riflaydi. Unga ko‘ra, shaharlarda aholi sonining ko‘pligi, zichligi va ijtimoiy xilma-xillik insonlar o‘rtasidagi aloqalarning rasmiylashuviga olib keladi. Bu esa shahar madaniyatining shakllanishida muhim omil hisoblanadi.

Yana bir mashhur olim Georg Simmel shahar madaniyatini psixologik jihatdan tahlil qilib, “The Metropolis and Mental Life” asarida katta shaharlarda yashovchi insonlarning ruhiy holati va dunyoqarashi o‘zgarishini ta’kidlaydi. Unga ko‘ra, shahar aholisi ko‘plab axborot va ta’sirlarga duch kelgani sababli, ular hissiy jihatdan sovuqqon va individualistik bo‘lib boradi. Bu esa shahar madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Fransuz faylasufi Henri Lefebvre esa shahar makonini ijtimoiy mahsul sifatida ko‘rib chiqadi. U o‘zining “The Production of Space” asarida shahar madaniyati inson faoliyati natijasida yaratilishini va u doimiy ravishda o‘zgarib borishini ta’kidlaydi. Lefebvrega ko‘ra, shahar — bu faqatgina geografik hudud emas, balki ijtimoiy munosabatlar va madaniy jarayonlar majmuidir.

Shuningdek, Jane Jacobs shahar madaniyatining rivojlanishida mahalla va kichik jamoalarning rolini alohida ta’kidlaydi. Uning fikricha, tirik va rivojlangan shahar madaniyati ko‘chalardagi faol hayot, kichik bizneslar va fuqarolarning o‘zaro aloqalari orqali shakllanadi. Bu yondashuv zamonaviy urbanistik siyosat va rejalashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shahar madaniyatining rivojlanishiga ta’sir qiluvchi asosiy omillar quyidagilardan iborat:

urbanizatsiya jarayoni;

iqtisodiy rivojlanish;

ijtimoiy infratuzilmaning shakllanishi;

madaniy xilma-xillik va migratsiya;

texnologik taraqqiyot.

Zamonaviy sharoitda globalizatsiya jarayoni ham shahar madaniyatiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Turli madaniyatlarning o‘zaro aralashuvi natijasida yangi urban madaniyat shakllari paydo bo‘lmoqda. Bu jarayon bir tomondan madaniy boyish imkonini bersa, boshqa tomondan milliy qadriyatlarning yo‘qolib borish xavfini ham yuzaga keltiradi Shahar madanyati — bu aholining shahar joylarga to‘planishi, ishlab chiqarish va madaniy faoliyatning oila markazlarda jamlanishi natijasida yuzaga keladigan murakkab ijtimoiy jarayondir. So‘nggi o‘n yilliklarda urbanizatsiya global miqyosda insoniyat taraqqiyotining eng muhim ko‘rsatkichlaridan biriga aylandi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, hozirda dunyo aholisining qariyb 57 foizi shaharlarda yashaydi, 2050-yilga kelib bu raqam 70 foizdan oshishi kutilmoqda. Ushbu jarayon nafaqat iqtisodiy, balki madaniy, ijtimoiy va

ekologik o‘zgarishlarni ham chuqurlashtirmoqda. O‘zbekiston ham urbanizatsiya jarayonining faol ishtirokchisi hisoblanadi. 2024-yilgi rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, mamlakat aholisi tarkibida shahar aholisi ulushi 51 foizdan ortdi. Bu esa mamlakatda shahar madaniyati, turmush tarzi va madaniy qadriyatlarning yangi bosqichga ko‘tarilayotganini ko‘rsatadi.

Shahar madaniyati — bu urban muhitda shakllanadigan, ijtimoiy munosabatlar, madaniy qadriyatlar, turmush tarzi va estetik me’yorlarning o‘ziga xos tizimidir. U an’anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy hayot uslublarining o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladi. Shahar aholisi orasida turli millat, kasb, dunyoqarash vakillari jamlangan bo‘lib, bu madaniy xilma-xillikni va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini kuchaytiradi. E.Dyurkgeymning “ijtimoiy birlashuv” nazariyasiga ko‘ra, shahar muhitidagi sotsiokulturni aloqalar yangi jamiyat modelini yaratadi, M.Veber esa shaharni “sivilizatsion rivojlanish markazi” sifatida baholaydi. Shu boisdan urbanizatsiya jarayoni inson tafakkurining kengayishi, madaniy tafovutlarni yengib o‘tish va yangicha turmush uslubini shakllantirish uchun ijobiy zamin yaratadi. Urbanizatsiyaning ijobiy jihatlari qatorida iqtisodiy o‘sish, mehnat bozorining kengayishi, ilm-fan va texnologiyalar rivojining tezlashishi keltiriladi. Shaharlar — bu innovatsiyalar, ta’lim va madaniyat markazlari bo‘lib, ular jamiyat taraqqiyotining asosiy dvigateli hisoblanadi. Shu bilan birga, urbanizatsiyaning ayrim salbiy oqibatlari ham mavjud: ekologik ifloslanish, uy-joy yetishmasligi, transport muammolari, ijtimoiy tabaqalanish va madaniy begonalashuv kabi holatlar shular jumlasidandir. Shahar madaniyatining sog‘lom rivojlanishi uchun bu muammolarga qarshi tizimli siyosat yuritish zarur.

O‘zbekiston misolida qaraganda, so‘nggi yillarda Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg‘ona kabi yirik shaharlarda shahar infratuzilmasini

modernizatsiya qilish, ekologik transportni joriy etish, madaniy markazlar va kutubxonalarni rivojlantirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, shahar madaniyatida milliy urf-odatlar bilan global madaniyat unsurlari uyg‘unlashib bormoqda. Masalan, zamonaviy ofis madaniyati, ommaviy kommunikatsiya vositalari, jamoat joylarida axloq me’yorlariga amal qilish kabi jihatlar asta-sekin shahar turmushining tarkibiy qismiga aylanmoqda. Bu jarayon bir tomondan modernizatsiyani tezlashtirsa, ikkinchi tomondan milliy qadriyatlarni qayta talqin etishga sabab bo‘ladi. Urbanizatsiya va shahar madaniyati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ijtimoiy taraqqiyotning asosi hisoblanadi. Shahar madaniyati — bu zamonaviy jamiyatda insonlarning yashash sifati, ijtimoiy muomala madaniyati va madaniy merosga bo‘lgan munosabat darajasini belgilovchi omildir. Shahar hayoti madaniy tafakkurni boyitadi, ijodkorlikni rag‘batlantiradi, turli millat va madaniyat vakillari o‘rtasida bag‘rikenglikni kuchaytiradi. Shu bois urban siyosatni ishlab chiqishda madaniy omillarni e’tiborga olish muhimdir. Davlat tomonidan shahar madaniyatini qo‘llab-quvvatlash, madaniy merosni asrash, san’at va ijodkorlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan dasturlarni kengaytirish zarur.

Bu jarayonlar aholining yashash joyi, faoliyati va jamiyatdagi o‘zgarishlarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Umuman olganda, urbanizatsiya ko‘rinishlari iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotning yangi shakllarda namoyon bo‘lishiga olib keladi. Urbanizatsiya jarayoni bosqichma-bosqich rivojlanadi va bu holat aholi yashash joylarining o‘zgarishi, shahar va qishloq o‘rtasidagi nisbatning siljishi orqali namoyon bo‘ladi. Dastlabki bosqichda qishloq belgilari ustun bo‘lgan shaharlar shakllanadi, ammo ular hali qishloqlardan rivojlanishda orqada bo‘ladi. Keyingi bosqichlarda shaharlar jadal rivojlanib, qishloqlardan ustunlikni qo‘lga kiritadi va qishloq areallarida markazlashuv jarayoni

boshlanadi. Vaqt o‘tishi bilan aholining shaharlarga ko‘chishi kuchayadi, natijada yirik shaharlarda aglomeratsiyalashuv ro‘y beradi va bu markazlarda aholi zichligi ortadi, qishloq hududlarida esa kamayadi. Bu o‘zgarishlar yirik shaharlarning haddan tashqari zichlashuviga olib keladi, kichik shahar va qishloqlarda esa aholi kamayadi. Biroq oxirgi bosqichda aholining yirik shaharlardan chiqib, kichik shaharlar va shahar atroflariga ko‘chishi kuzatiladi. Bu esa suburbanizatsiya va rurbanizatsiya jarayonlariga turtki beradi. Urbanizatsiya jarayoni aholi migratsiyasi, iqtisodiy imkoniyatlar, infratuzilma rivoji va yashash sharoitlari bilan chambarchas bog‘liq. Aholi doimiy ravishda yashash uchun eng qulay, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan maqbul hududlarni tanlashga intiladi. Bu esa urbanizatsiyani bir yo‘nalishda emas, balki murakkab va davriy jarayon sifatida namoyon qiladi. Shu sababli urbanizatsiyani faqat shaharlarning o‘sishi emas, balki aholining yashash makoni va uslubidagi o‘zgarishlar tizimi sifatida qarash kerak bo‘ladi. Amerikalik shaharshunos olim J.Jibbs urbanizatsiya jarayonini o‘rganish asosida uni quyidagi bosqichlardan iboratligini aniqlaydi.

1-bosqich qishloq joylarda qishloq belgilari ustun bo‘lgan shaharlar vujudga kela boshlaydi, ammo ular hali qishloqlar rivojlanishidan ortda bo‘ladi.

2-bosqich shaharlar rivojlanishda qishloqlardan o‘zib ketadi, qishloq areallarida markazlar paydo bo‘ladi.

3-bosqich qishloqlardan aholi shaharlarga ko‘chib boradi, areallarning markazlarida aholi ko‘payib, aglomeratsiyalashuv jarayoni ro‘y bera boshlaydi, atroflarida aholi kamayadi.

4-bosqich aholi yirik shahar va aglomeratsiyalarda to‘planadi, kichik shahar va qishloqlarda esa kamayadi.

5-bosqich yirik shaharlardan aholi kichik shahar va qishloqlarga, shahar atroflariga qaytadi. Demak, urbanizatsiya ana shu bosqichlarni bosib o‘tadi, biroq u turli hududlarda o‘ziga xos tarzda turli vaqtlarda amalga oshadi. Dunyo bo‘yicha urbanizatsiya darajasi XX asr boshidagi 4% dan hozirgi davrda 41% ga ortdi. Hozir dunyo mamlakatlarining 120 tasida urbanizatsiya darajasi o‘rtacha dunyo ko‘rsatkichlaridan yuqori. Urbanizatsiya darajasi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi, infratuzilmasi va aholining yashash tarziga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Har bir davlatda urbanizatsiya darajasi turlicha bo‘lib, u aholi tarkibida shaharda yashovchilarning ulushiga qarab belgilanadi. Jahondagi mamlakatlar urbanizatsiya darajasiga ko‘ra uchta asosiy guruhga ajratiladi. Bu guruhlash aholining shaharlarda yashash foiziga asoslangan bo‘lib, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishning muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Shahar aholisi ko‘p bo‘lgan davlatlarda sanoat, xizmat ko‘rsatish sohalari va texnologik infratuzilma yuqori darajada rivojlangan bo‘ladi. Aksincha, urbanizatsiya darajasi past bo‘lgan mamlakatlarda aholining asosiy qismi qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanadi va yashash sharoitlari cheklangan bo‘lishi mumkin. Shu bois urbanizatsiya darajasi davlatning umumiy rivojlanish holatini tahlil qilishda muhim mezon hisoblanadi.

Oila madaniyatining shakllanishi jamiyat taraqqiyotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u insonning ijtimoiylashuvi, axloqiy qadriyatlari va dunyoqarashini belgilab beradi. Oila — bu shaxsning birinchi tarbiya maskani bo‘lib, unda madaniy me’yorlar, urf-odatlar va an’analar avloddan-avlodga uzatiladi.

Oila madaniyati deganda, oilada qaror topgan axloqiy me’yorlar, o‘zaro munosabatlar, tarbiya usullari, qadriyatlar tizimi va turmush tarzi tushuniladi. Bu madaniyat bolaning shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Shu jihatdan, ko‘plab chet el olimlari oila va uning tarbiyaviy ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

Masalan, rus-amerikalik sotsiolog Pitirim Sorokin oila jamiyatning asosiy ijtimoiy instituti ekanligini ta’kidlab, unda mehr-oqibat, hamkorlik va axloqiy qadriyatlar shakllanishini muhim deb hisoblaydi. Uning fikricha, oila madaniyati jamiyat barqarorligining asosiy omillaridan biridir.

Shuningdek, amerikalik psixolog Urie Bronfenbrenner o‘zining ekologik tizimlar nazariyasida bola rivojlanishida oilaning eng yaqin va ta’sirchan muhit ekanligini ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, bolaning shaxsiyati avvalo oila ichidagi munosabatlar orqali shakllanadi va bu jarayon butun hayoti davomida ta’sir ko‘rsatadi.

Yana bir mashhur olim Talcott Parsons oilani ijtimoiy tizim sifatida tahlil qilib, uning asosiy vazifalari — ijtimoiylashuv va emotsional qo‘llab-quvvatlash ekanligini ta’kidlaydi. Parsonsga ko‘ra, sog‘lom oila madaniyati jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Oila madaniyatining shakllanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar quyidagilardan iborat:

An’ana va urf-odatlar – milliy qadriyatlar, oilaviy marosimlar va odatlar oila madaniyatining asosini tashkil etadi.

Tarbiya usullari – ota-onaning bolaga bo‘lgan munosabati, tarbiyaviy yondashuvi muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy muhit – jamiyatdagi madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlar oilaga ta’sir qiladi.

Ta’lim darajasi – ota-onaning bilim va saviyasi oila madaniyatining rivojiga bevosita ta’sir etadi.

Axborot va texnologiya – zamonaviy axborot vositalari oilaviy qadriyatlarning o‘zgarishiga sabab bo‘lmoqda.

Zamonaviy davrda globalizatsiya va texnologik taraqqiyot oila madaniyatiga yangi talablar qo‘ymoqda. Bir tomondan, axborot almashinuvi osonlashib, turli madaniyatlar o‘zaro yaqinlashmoqda, boshqa tomondan esa milliy oila qadriyatlarini saqlab qolish zarurati kuchaymoqda..

Sharq allomalari oila masalalariga juda katta e’tibor qaratgan bo‘lib, ularning qarashlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Ular oilani jamiyatning asosiy bo‘g‘ini, inson tarbiyasining birinchi maktabi sifatida baholaganlar. Quyida Sharq mutafakkirlarining oila, tarbiya va axloq haqidagi asosiy qarashlari yoritiladi.

Avvalo, buyuk faylasuf Abu Nasr Forobiy oilani jamiyatning kichik modeli sifatida ko‘radi. Uning fikricha, jamiyatdagi tartib va adolat oiladan boshlanadi. Forobiy o‘z asarlarida baxtli jamiyatni barpo etishda oiladagi o‘zaro hurmat, mehr-oqibat va axloqiy poklik muhimligini ta’kidlaydi.

Buyuk alloma Abu Ali ibn Sino esa oila va bola tarbiyasi masalalariga alohida to‘xtalib o‘tgan. U bolaning jismoniy va ruhiy rivojlanishida ota-onaning roli beqiyos ekanligini aytadi. Ibn Sino fikricha, bolaga yoshligidan to‘g‘ri tarbiya berish, uni ilmga, odob-axloqqa o‘rgatish sog‘lom va barkamol shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Sharq mutafakkirlaridan yana biri Abu Rayhon Beruniy oila va jamiyat o‘rtasidagi bog‘liqlikka e’tibor qaratadi. Unga ko‘ra, insonning axloqiy

fazilatlari avvalo oilada shakllanadi va keyinchalik jamiyatda namoyon bo‘ladi. Beruniy ilm va tarbiya uyg‘unligini oila muhitida shakllantirish zarurligini ta’kidlaydi.

Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida oila, muhabbat va sadoqat masalalarini chuqur yoritgan. Navoiy uchun oila — bu mehr-muhabbat, sadoqat va poklik maskani. U er-xotin o‘rtasidagi hurmat va ishonchni mustahkam oila asoslari sifatida ko‘rsatadi.

Shuningdek, Yusuf Xos Hojib o‘zining “Qutadg‘u bilig” asarida oilaviy munosabatlar, ota-ona va farzand burchlari haqida qimmatli fikrlar bildirgan. Unga ko‘ra, farzand tarbiyasida ota-onaning mas’uliyati juda katta bo‘lib, yaxshi tarbiya jamiyat farovonligining garovidir.

Sharq allomalari qarashlarida oila masalalarining asosiy yo‘nalishlari quyidagilar:

Axloqiy tarbiya – farzandni halollik, rostgo‘ylik va odob ruhida tarbiyalash;

Mehr-oqibat va hurmat – oiladagi sog‘lom muhitni ta’minlash;

Ilm va ma’rifat – bolani bilim olishga yo‘naltirish;

Mas’uliyat va burch – ota-ona va farzandning o‘z vazifalarini anglash;

Oila barqarorligi – er-xotin o‘rtasidagi sadoqat va ishonchni mustahkamlash.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, urbanizatsiya jarayonlari nafaqat iqtisodiy,

balki madaniy modernizatsiyaning ham asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. U jamiyatning yangicha tafakkurini, madaniy qadriyatlarini va ijtimoiy hayot sifatini shakllantiradi. Ammo urban rivojlanish bilan birga kelayotgan ekologik, ijtimoiy va madaniy muammolarni bartaraf etish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi kerak. Faqat shundagina urbanizatsiya jarayonlari milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan, insonparvar va barqaror shahar madaniyatini yaratishga xizmat qiladi.Xulosa qilib aytganda, shahar madaniyati — bu murakkab va ko‘p qirrali hodisa bo‘lib, uning rivojlanishi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida yuz beradi. Chet el olimlarining ilmiy qarashlari ushbu jarayonni chuqurroq anglashga yordam beradi va shaharlarni yanada barqaror hamda yashash uchun qulay muhitga aylantirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.Xulosa qilib aytganda, oila madaniyati — bu shaxsning axloqiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishining poydevori hisoblanadi. U oiladagi muhit, tarbiya, qadriyatlar va ijtimoiy omillar ta’sirida shakllanadi. Chet el olimlarining ilmiy qarashlari esa oila madaniyatining naqadar muhim va murakkab jarayon ekanligini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.Xulosa qilib aytganda, Sharq allomalari oila masalasini nafaqat ijtimoiy, balki axloqiy va ma’naviy jihatdan ham chuqur tahlil qilganlar. Ularning qarashlari bugungi kunda ham oila mustahkamligini ta’minlash, sog‘lom avlodni tarbiyalash va jamiyat taraqqiyotini rivojlantirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. United Nations. World Urbanization Prospects: 2022 Revision. – New York: UN, 2022.

2. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma’lumotlari. –

https://stat.uz

3. Durkheim E. The Division of Labor in Society. – New York: Free Press, 1997.

4. Weber M. The City. – New York: Free Press, 1966.

5. Castells M. The Urban Question: A Marxist Approach. – MIT Press, 1977.

6. Harvey D. Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution. – Verso Books, 2012.

7. Rasulov B. O‘zbekiston shahar madaniyatining rivojlanish bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2021.

8. Sennett R. The Uses of Disorder: Personal Identity and City Life. – Yale University Press, 1992.